

Michał Baczkowski*
Kraków

Żołnierze żydowscy w armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej

Abstract

The military service of Jewish soldiers during World War I caused controversies, with the term “Jew” itself being problematic. In Austria-Hungary, a Jewish nationality was not recognized, and the only criterium of identification was a declaration of practicing religion (Judaism). This is not a problem for establishing the number of Jewish privates, but it disrupts the statistics of the officer corps, where it was common to abandon Judaism. In the Austro-Hungarian Army, Jews had the ability to acquire higher officer ranks (general), but in practice, this was only applicable to Jews assimilated to German culture. The percentage of Jews among reserve officers was higher than average due to their high level of education. According to data from 1910, Jews constituted 3.1% of all privates in the Austro-Hungarian monarchy. World War I took the lives of about 25,000 Austro-Hungarian Jews, i.e. about 8.3% of all followers of Judaism mobilized to the army. This was a percentage slightly lower than for Christians, which became fodder to anti-Semitism. Jewish soldiers showed loyalty to the state and did not engage in military rebellions in 1918. After the war, the memory of Jewish soldiers was not cultivated in the Austro-Hungarian monarchy’s successor states. In contrast to Germany, however, they were not accused of acting to undermine the empire’s military potential during World War I.

Keywords: Austro-Hungarian Army, Jews, World War I

Słowa kluczowe: Armia austro-węgierska, Żydzi, I wojna światowa

Służba wojskowa Żydów w siłach zbrojnych monarchii austro-węgierskiej w XIX w. oraz podczas I wojny światowej dopiero w ostatnich czasach wzbudziła większe zainteresowanie badaczy¹. Może to nieco dziwić, gdyż wyznawcy

* Uniwersytet Jagielloński, Instytut Historii; e-mail: michal.baczkowski@uj.edu.pl; ORCID iD: 0000-0002-9717-1046.

¹ M. Berger 2010; M.L. Rozenblit, 2001. A także: W. von Weisl, 1971; G. Rothenberg, 1967, Pt. 1; E. Schmidl, 1987; idem, 1989; idem, 2014; A. von Wrede 1898, s. 101–106. O wiele większe zainteresowanie budziła służba Żydów w armii niemieckiej podczas I wojny światowej. Było to m. in. rezultatem publicznych oskarżeń o ich niechęć do walki oraz oficjalnymi działaniami administracji wojskowej podjętymi w 1916 r. na rzecz ustalenia ich stosunku do armii (a w praktyce ugruntowania antysemickich przekonań dominujących w korpusie oficerskim oraz rosnących w siłę w szerokich kręgach opinii publicznej).

judaizmu byli istotnym czynnikiem składowym wojskowości monarchii nadunajskiej. Po raz pierwszy trafili oni do wojska habsburskiego na większą skalę w 1788 r., w myśl rozporządzeń cesarza Józefa II o modyfikacji zasad konskrypcji wojskowej². Epizod ten był krótkotrwały, ponieważ już w 1790 r. jego następca, cesarz Leopold II, zwolnił ich z tego uciążliwego obowiązku. Jednak w 1804 r. cesarz Franciszek II/I ponownie nałożył na Żydów obowiązek odbycia służby wojskowej z możliwością wykupu i wystawienia zastępcy. Sytuacja ich uległa kolejnej zmianie w dobie Wiosny Ludów, gdy władze austriackie ogłosiły równość wszystkich obywateli przed obliczem prawa. To niosło za sobą również konkretne skutki w kwestii obowiązku służby wojskowej, która spadła teraz na wszystkich mieszkańców monarchii, bez względu na ich przynależność stanową i wyznaniową. Po utworzeniu Austro-Węgier i wprowadzeniu systemu konstytucyjnego Żydzi uzyskali potwierdzenie pełni praw i obowiązków obywatelskich. W myśl ustawy wojskowej z 1868 r. podlegali powszechnemu obowiązkowi służby wojskowej na równi z przedstawicielami innych grup narodowościowych i religijnych monarchii. Aż do końca istnienia monarchii Żydzi nie byli jednak uznawani za odrębny naród, a jedynie za grupę wyznaniową. Stąd też w oficjalnych statystykach wojskowych figurowali jako „Niemcy”, „Polacy”, „Węgrzy” lub „Czesi” itp. Jedynie dane o charakterze wyznaniowym pozwalają na bliższe określenie liczby wyznawców religii mojżeszowej w armii austro-węgierskiej³.

Uznanie kogokolwiek za Żyda ma zatem charakter subiektywny i nie jest związane z faktycznym poczuciem świadomości narodowej. Do tej grupy wliczono bowiem zarówno Niemców, Węgrów czy Polaków wyznania mojżeszowego, syjonistów, żydów ortodoksyjnych, jak i chasydów. Dodatkowe problemy stwarzały osoby wychowane w judaizmie, a następnie porzucające swoje wyznanie lub przechodzące na jedną z religii chrześcijańskich (kwestia ta dotyczyła niemałej grupy oficerów). W rezultacie Żydzi byli często liczeni „podwójnie”: osobno pod względem religijnym i osobno pod względem narodowym (językowym). W wielkim stopniu utrudnia to ustalenie skali ich poboru do armii, wysokości strat bojowych i wartości na polu walki, gdyż w zależności od przyjętej metodologii byli przedstawiani jako przedstawiciele konkretnego narodu nieżydowskiego, jako mieszkańcy danego kraju koronnego, wreszcie jako przedstawiciele grupy wyznaniowej⁴.

Według spisu powszechnego z 1910 r. w Austrii mieszkało 1 mln 313 tys. wyznawców judaizmu (4,6% ogółu mieszkańców), a na Węgrzech – 932 tys. (4,5% ogółu mieszkańców), razem 2 mln 245 tys. osób (bez Bośni i Hercegowiny).

² Konskrypcję wojskową jako sposób przymusowego poboru rekruta do armii wg norm selektywnych wprowadzono w Austrii w 1753 r.; jej zasady wielokrotnie modyfikowano (m.in. w 1771, 1804, 1848 r.).

³ M. K. Silber, 2005; S. Szuro, 1990a, s. 176–183; idem, 1990b. Rezultatem takiego sposobu klasyfikowania poborowych jest niemożność dokładnego ustalenia, ilu Żydów w armii habsburskiej było związanych z narodowością niemiecką, węgierską, polską etc., jak również ilu z nich uważało się za Żydów pod względem narodowym, a nie tylko religijnym.

⁴ O problemach z ustaleniem składu narodowościowego Galicji w świetle tych reguł, zob.: S. Kasznica, M. Nadobnik, 1911.

Głównymi skupiskami ludności żydowskiej były: Galicja – 871 tys. oraz Węgry (bez Chorwacji) – 910 tys. osób. Znacznie mniejsze grupy zamieszkiwały kraje czeskie (Czechy, Morawy, Śląsk) oraz Bukowinę. Na terenie Dolnej Austrii, a praktycznie w Wiedniu, Żydzi zaczęli się osiedlać na większą skalę dopiero po 1867 r., w przededniu wybuchu I wojny światowej było ich tam blisko 300 tys. Natomiast na obszarze krajów alpejskich monarchii liczba ich była bardzo mała⁵.

W 1910 r. wyznawcy judaizmu stanowili 3,1% szeregowych sił zbrojnych Austro-Węgier, w tym 3,5% żołnierzy piechoty liniowej, 2,0% strzelców pieszych, 1,5% kawalerzystów, 2,8% artylerzystów, 1,5% wojsk inżynieryjnych i saperskich, 6,9% służby sanitarnej, 4,3% wojsk łączności, 2,9% taborów. W 1910 r. w ewidencji wojskowej, obejmującej żołnierzy służby czynnej i rezerwistów, znajdowało się łącznie 46573 wyznawców judaizmu. Według niepewnych danych z 1910 r. w służbie czynnej znajdowało się 3742 Żydów galicyjskich, co stanowiło około 1% wszystkich żołnierzy monarchii⁶.

Inaczej kształtowała się sytuacja w korpusie oficerskim. W 1911 r. zanotowano w armii austro-węgierskiej łącznie aż 1980 oficerów czynnych i rezerwy wyznania mojżeszowego. W wojskach pieszych służyło 57,1% z nich, jedynie 3,3% w kawalerii, 21,5% w artylerii, natomiast 18,1% w innych rodzajach broni. Jednakże w służbie czynnej liczba oficerów żydowskich pozostawała stosunkowo niewielka. W latach 1897–1911 było ich zaledwie od 109 do 178 i to z tendencją malejącą. Najniższą liczbę w badanym okresie zanotowano w 1911 r. – tylko 109. Oficerowie żydowscy służby czynnej stanowili na początku XX w. zaledwie od 11% do 18% wszystkich oficerów tego wyznania, natomiast oficerowie rezerwy – od 82% do 89%. W skali całej monarchii oficerowie wyznania mojżeszowego stanowili w 1911 r. aż 17,0% wszystkich oficerów rezerwy, ale za to tylko 0,6% służby czynnej. Dla porównania – w służbie czynnej znajdowało się w tym okresie od 35% do 60% wszystkich Polaków piastujących stopień oficerski, a wśród oficerów narodowości ukraińskiej współczynnik ten wynosił od 28% do 50%.⁷ Wysoka liczba żydowskich oficerów rezerwy wynikała przede wszystkim z ponadprzeciętnego wykształcenia tej grupy ludności w Austro-Węgrzech i, co za tym idzie, podejmowania przez maturzystów wyznania mojżeszowego służby wojskowej w charakterze „jednorocznych ochotników”, której zwieńczeniem był awans na oficera lub podoficera rezerwy.

Armia austro-węgierska w praktyce jako jedyna w Europie stwarzała Żydom szansę objęcia najwyższych stopni oficerskich⁸. Decydowali się na nią głównie przedstawiciele zasymilowanych środowisk niemieckojęzycznych

⁵ W. Bihl, 1980, s. 881–890.

⁶ Według spisu ludności z 1900 r. na terenie Galicji odbywało służbę wojskową 4680 Żydów, co stanowiło 6,63% całości sił zbrojnych Austro-Węgier na tym terytorium. Nie wszyscy pochodzili jednak z Galicji, część z nich należała do oddziałów z Moraw, ze Śląska i z Bukowiny, *Gemeinde-Lexikon* 1907; „Militär-Statistisches Jahrbuch“ 1910, obliczenia własne.

⁷ Obliczenia na podstawie: „Militär-Statistisches Jahrbuch“ 1894–1911; S. Szuro, 1990, s. 176–183.

⁸ O problemach awansu Żydów niemieckich z II Rzeszy na stanowiska oficera rezerwy, zob.: J. Rosenthal, 2007, s. 17–34.

z zachodnich krajów koronnych monarchii. Do 1911 r. jeden z nich uzyskał stopień feldmarszałka porucznika, a był nim Eduard Ritter von Schweitzer. Pięciu kolejnych piastowało stopień generała majora, 1 kontradmirała, 17 pułkownika, 15 podpułkownika, 48 majora. Z wymienionej grupy aż 39 porzuciło wyznanie judaistyczne⁹.

Wielu pamiętnikarzy podawało, że w czasie Wielkiej Wojny antysemityzm był w armii niedostrzegalny. Inni wskazywali na incydentalne przypadki postaw antyżydowskich¹⁰. Dotyczyło to jednak głównie regimentów z niemieckojęzycznych krajów koronnych monarchii o znikomym odsetku mieszkańców wyznania mojżeszowego. Przed wybuchem I wojny światowej w niektórych oddziałach wojskowych, szczególnie formowanych w Galicji, antysemityzm był wyraźnie odczuwalny. Był on reprezentowany przez część kadry oficerskiej, i to różnej narodowości, oraz przez znaczną część poborowych. Świadczą o tym zarówno akta sądowe, materiały prasowe, jak i wspomnienia. Dużą niechęć do swoich kolegów wyznania mojżeszowego demonstrowali zwłaszcza podoficerowie oraz żołnierze starszych roczników. Niektórych zmuszano do wykonywania poniżających prac, szykanowano podczas pełnienia obowiązków służbowych, wyśmiewano itp. Dla niejednego rekruta chrześcijańskiego czas służby wojskowej był jedynym, w którym dominowała nad swoim żydowskim kolegą. W cywilu żyli osobno, oddzieleni barierą wyznania, obyczaju, mentalności, a często i zamożności¹¹. Postawy takie nie budziły na ogół odpowiedniej reakcji korpusu oficerskiego. Część oficerów jawnie prezentowała swoją niechęć do Żydów, tak cywilnych jak i wojskowych¹².

Wydaje się, że antysemityzm był najbardziej rozpowszechniony w pułkach ułanów galicyjskich. Jeden z oficerów ułańskich, Roman Żaba, pisał z dumą w swoich pamiętnikach, że storpedował awans jednorocznego ochotnika pochodzenia żydowskiego na oficera rezerwy wyłącznie z powodu jego narodowości (wyznania). Także podoficerowie żydowscy byli przez niego szykanowani, jako rzekomi oszuści i złodzieje¹³. W pułkach ułańskich, których kadra oficerska zdominowana była przez osoby pochodzenia szlacheckiego, a szeregowcy pochodzili z rodzin chłopskich, niechęć wobec Żydów była szczególnie widoczna. Oficerowie i żołnierze tej formacji uważali się za elitę wojska,

⁹ W. Bihl, s. 944–945. Informacja ta wskazuje na podstawowy problem z zakwalifikowaniem konkretnych osób do kategorii „Żyda”.

¹⁰ E. Schmidl, 2014, s. 116–118.

¹¹ I. Daszyński, 1957, s. 194; S. Łańcucki, 1957, s. 86–93.

¹² O stosunku niektórych oficerów austro-węgierskich do Żydów galicyjskich, zob.: Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv Wien (ÖStA/KA), Nachlässe und Sammlungen (NS), B/709, s. 55–59; ÖStA/KA, NS, B/608, cz. I, s. 6–8; ÖStA/KA, Ministerium für Landesverteidigung (ML), Politischer Teil, karton nr 369, nr 11548/870. Nieco inna opinia: D. Salis-Soglio, Bd. 2, 1908, s. 47–49, 55–58, 64, 249. Niestety, brak reprezentatywnych relacji wojskowych wyznania mojżeszowego dalece utrudnia przedstawienie sytuacji z ich punktu widzenia. Nieliczne relacje pochodzą głównie od zasymilowanych Żydów niemieckojęzycznych, którzy unikali opisywania tego problemu.

¹³ R. Żaba, 2009, s. 203–204, 209.

w której nie było miejsca dla wyznawców judaizmu. Analogiczne postawy uwidoczniły się także w pułkach huzarów węgierskich¹⁴.

Oficerowie pułków ułańskich należeli do niewielkiej grupy w armii niemal oficjalnie demonstrowującej swoje antysemickie poglądy, także wobec ludności cywilnej. Przykładowo w 1905 r. trzech z nich: rotmistrz Alfred Słonecki oraz podporucznicy Stanisław Breza i Ferdinand Montecucoli zachęciło swoich podwładnych w Tarnowie do wszczęcia antysemickich rozruchów, które trwały dwa dni. Odbiły się one dość szerokim echem, skoro w tej sprawie interpelował w austriackiej Radzie Państwa galicyjski poseł Ignacy Daszyński¹⁵.

Zgodnie z zasadami obowiązującymi w armii austro-węgierskiej rekrutów powoływano do oddziałów w myśl zasady terytorialnej. Ponieważ w żadnym okręgu wojskowym odsetek wyznawców judaizmu nie przekraczał wyraźnie 10% wszystkich poborowych (najwyższe liczby pochodzą z Galicji), to należy uznać, że w jednostkach liniowych ich odsetek również nie przekroczył tej bariery¹⁶. Najprawdopodobniej podczas I wojny światowej największy odsetek wyznawców judaizmu służył w pułkach piechoty rekrutowanych z Galicji wschodniej, z Wiednia i Budapesztu.

Wybuch I wojny światowej przyjęty został przez Żydów austro-węgierskich z mieszanymi uczuciami. Węgierki historyk István Deák uznał, że należeli oni do największych entuzjastów konfliktu, ponieważ głównym przeciwnikiem miała być carska Rosja¹⁷. Teza ta wydaje się być niemożliwą do podtrzymania. Rzeczywiście, Rosja postrzegana była jako państwo antysemickie, stanowiące bezpośrednie zagrożenie dla Żydów wschodnioeuropejskich, a I wojna światowa była przez nich oceniana głównie przez pryzmat konfliktu z tym krajem. Nie wywołało to jednak automatycznie entuzjazmu wojennego wśród wszystkich Żydów austro-węgierskich. Dla zasymilowanych wyznawców judaizmu, pozostających w kręgu kultury niemieckiej lub węgierskiej, wybuch wojny był okazją do zademonstrowania swojego (austro-węgierskiego) patriotyzmu, przywiązania do państwa i cesarza Franciszka Józefa I, będącego symbolem jedności monarchii¹⁸. Przykładem takiej postawy mogła być działalność Ferencza Molnára, węgierskiego pisarza pochodzenia żydowskiego, który w latach 1914–1915 jako korespondent wojenny opisywał bohaterские czyny pułków węgierskich walczących w Galicji¹⁹.

Tezy niektórych historyków o entuzjazmie, jaki miał zapanować wśród wyznawców judaizmu na wieść o wybuchu wojny latem 1914 r., odnieść można zatem jedynie do zasymilowanych Żydów niemieckojęzycznych (wiedeńskich) lub węgierskich, a tylko w bardzo niewielkim stopniu do społeczności

¹⁴ M. Baczkowski, 2003, s. 357; J. Rydel, 2001, s. 151; E. Schmidl, 1989, s. 62.

¹⁵ J. Rydel, s. 210; *Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und die kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1905*, 1904.

¹⁶ Szerzej o zasadach uzupełniania armii: W. Wagner, 1987, s. 485–494.

¹⁷ I. Deák, 1990, s. 195.

¹⁸ Ibidem, s. 195; R. Patai, 1996, s. 435–439, 459. Postawy takie przetrwały w części środowisk żydowskich aż po kres monarchii w 1918 r., „Nowy Dziennik“ 1918, nr 112, z 31.10.1918, s. 1 oraz nr 113 z 1.11.1918, s. 1.

¹⁹ F. Molnár, 1916.

żydowskiej w Galicji czy na Bukowinie²⁰. Toczące się do dziś spory o to, ilu wyznawców judaizmu zginęło podczas wojny (w ujęciu procentowym w stosunku do chrześcijan), są po części świadectwem rozbieżności sądów poszczególnych autorów co do wartości żołnierza żydowskiego i jego zaangażowania w walkę. Wynikają także z daleko idących kontrowersji co do liczby powołanych do służby obywateli Austro-Węgier oraz skali ofiar wojny w szeregach armii austro-węgierskiej. Ogółem podczas I wojny światowej do szeregów zaciągnięto około 300 tys. Żydów, czyli około 12% całej populacji. Średnia dla całego państwa wynosiła około 15%, co może oznaczać, że liczba wyznawców judaizmu w armii była nieco niższa niż wynikałoby to z proporcji wyznaniowych.

Wśród Żydów służących w armii było około 25 tys. oficerów oraz urzędników wojskowych²¹. W grupie oficerów przeważali rezerwiści oraz nowo mianowani podporucznicy. Pokażna ilość urzędników wojskowych (lekarzy, pracowników intendencji, a także prawników i kancelistów) w tej zbiorowości to skutek przedwojennej struktury wykształcenia i zatrudnienia wyznawców judaizmu²². Wielu z nich nie trafiło nigdy do oddziałów liniowych, a jedynie znalazło się w ewidencji wojskowej²³. Prawdopodobnie w trakcie wojny żołnierze żydowscy stanowili nieco ponad 3% wszystkich walczących w armii austro-węgierskiej. W celu umożliwienia im odbywania praktyk religijnych władze wojskowe wciągnęły na etat armii kilkudziesięciu rabinów polowych. Było to absolutną nowością w dotychczasowej praktyce. W trakcie wojny stopień generalski osiągnąć miało 25 Żydów lub oficerów pochodzenia żydowskiego, którzy na ogół porzucili dotychczasowe wyznanie²⁴.

Inaczej postrzegali wojnę Żydzi z Galicji i Bukowiny, tzw. „Ostjuden”. Większość z nich wywodziła się ze środowisk chasydzkich lub ortodoksyjno-tradycjonalistycznych (mitnagdim), dalekich od entuzjazmu wobec armii jako takiej, lojalnych wobec państwa, ale niechętnych służbie wojskowej. Przed 1914 r. znaczna część poborowych z tych środowisk usiłowała uniknąć obowiązku odbycia służby wojskowej, posługując się przekupstwem komisji poborowych, przedstawiając fałszywe zaświadczenia lekarskie, decydując się na emigrację itp.²⁵ Wiosną 1914 r. namiestnik Galicji, Witold Korytowski, zalecił użycie płatnych prowokatorów do rozbicia zorganizowanych szajek

²⁰ E. Schmidl, 2014, s. 125–126. O entuzjazmie wojennym Żydów niemieckich w II Rzeszy, zob. H. U. Wehler, 2008, s. 128.

²¹ E. Schmidl, 2014, s. 115 (autor zaznacza, że szacunki skali poboru wahają się w przedziale 275–400 tys. ale liczba 300 tys. Żydów powołanych do armii wydaje się być najbliższa realiom). W październiku 1918 r. w armii austro-węgierskiej znajdowało się 188 tys. oficerów (bez urzędników wojskowych), I. Deák, s. 201.

²² A. Lichtblau (Hg.), 1999, s. 62–76.

²³ Dane pochodzące z ewidencji wojskowej, a tym bardziej z wykazów stanów żywieniowych (osobowych) armii budzą uzasadnione wątpliwości. Na stan żywieniowy armii wpisywano m. in. cywilnych pracowników wojska (w tym kobiety), a także jeńców z armii włoskiej i rosyjskiej wykonujących prace na rzecz wojskowości habsburskiej (budowa dróg, kolei, cmentarzy wojskowych, etc.), R. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan, 1974, s. 46.

²⁴ A. Lichtblau (Hg.), s. 121–123; I. Deák, 1990, s. 195–196; M. Berger, 2016, s. 134–150.

²⁵ Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Starostwo Powiatowe w Tarnowie (StT), sygn. 6, fasc. 58, nr 3327/pr; „Głos Narodu” 1913, nr 170 z 26.07.1913, s. 2.

żydowskich trudniących się przekupywaniem komisji poborowych w celu uniknięcia służby wojskowej przez swoich współwyznawców²⁶.

W rzeczywistości skala uchylania się Żydów od poboru nie była aż tak wysoka, jak to przedstawiano w prasie oraz w raportach policyjnych i starościńskich. Przed wojną rekordowe rezultaty zanotowano w chorwackim okręgu rekrutacyjnym Otočac, w którym w 1912 r. przed komisjami wojskowymi nie stawilo się aż 84,8% poborowych. A był to rejon zdominowany przez ludność wiejską (rzymsko-katolicką i prawosławną) z niewielkim tylko odsetkiem Żydów²⁷. Co zatem decydowało o niestawianiu się do poboru? Przede wszystkim nielegalna emigracja zarobkowa (stała lub czasowa) młodzieży męskiej do państw Europy zachodniej i do Ameryki. W latach poprzedzających wybuch I wojny światowej stała się ona udziałem setek tysięcy chłopów z przeludnionych i zacofanych obszarów Austro-Węgier. W Galicji na emigrację decydowali się w dużym stopniu Żydzi z przeludnionych miasteczek, nie oferujących żadnych perspektyw na przyszłość. Na ogół nie miało to nic wspólnego z ewentualną niechęcią do monarchii habsburskiej, a było wynikiem przemian społeczno-ekonomicznych i mentalnościowych. Wydaje się zatem, że perspektywa odbycia służby wojskowej nie była istotnym czynnikiem wpływającym na podjęcie decyzji o emigracji²⁸.

Dla Żydów galicyjskich i bukowińskich wybuch wojny wiązał się z bezpośrednim zagrożeniem ich życia i mienia, gdyż właśnie na tych ziemiach miały rozegrać się główne operacje wojskowe. Niechęć wobec Rosji wzmagająca wśród nich obawa przed zajęciem tych ziem przez armię carską i spodziewanymi pogromami. Lęk Żydów przed skutkami inwazji rosyjskiej wzmagająca dodatkowo działalność propagandowa, koordynowana przez Kwaterę Prasową (Pressequartier) Najwyższego Dowództwa Wojska (AOK). Była ona kierowana przez pułkownika (następnie generała majora), a zarazem historyka wojskowości i miłośnika wojen napoleońskich, Maximiliana von Hoena. Wysyłała ona gazetom teksty do obowiązkowej publikacji, akceptowała treść ilustracji i kierowała cenzurą w warunkach wojennych²⁹. Propagandziści austro-węgierscy uznali, że jednym z elementów wzmacniających gotowość obywateli różnych narodowości, wyznań i przekonań politycznych do wspólnej obrony państwa, miało być pokazanie wroga jako nieludzkiego, barbarzyńskiego przeciwnika, toczącego wojnę z pogwałceniem wszelkich zasad³⁰. W rezultacie część Żydów, zwłaszcza nieobjętych pierwszym poborem, zdecydowała się na ucieczkę do bezpieczniejszych rejonów monarchii³¹.

Poborowi żydowscy z Galicji, Bukowiny i Górnych Węgier, wcieleni do wojska latem 1914 r., stanęli natomiast przed koniecznością obrony własnych

²⁶ ANK, Dyrekcja Policji w Krakowie (DPK), sygn. 98, nr 3853/pr/14.

²⁷ W. O. Mc Cagg, 1992, s. 202–203; M. Baczkowski, s. 101–103; „Militär-Statistisches Jahrbuch“ 1911.

²⁸ Zob. H. Faßmann, 1990/1991, s. 92–101.

²⁹ Szerzej: K. Mayer, 1963; H. Schmölzer, 1965.

³⁰ „Nowości Ilustrowane” 1914, nr 34 z 22.08.1914, s. 1; nr 35 z 29.08.1914, s. 13; nr 38 z 19.09.1914, s. 1; nr 40 z 3.10.1914, s. 1–3.

³¹ K. Hodl, 1999, s. 147–163; A. Lichtblau (Hg.), s. 119–120.

domostw w szeregach cesarsko-królewskiej armii. Ofensywa propagandowa prasy austro-węgierskiej, wzmocniona nieustannymi plotkami o agresywnym zachowaniu się żołnierzy rosyjskich wobec Żydów austriackich, zapewne przyczyniła się do ugruntowania wśród wojskowych żydowskich postaw lojalizmu oraz zwycięstwa idei podjęcia bezkompromisowej walki z wrogiem³².

W trakcie I wojny światowej Żydzi, służący w szeregach armii austro-węgierskiej, nie tworzyli wyróżniającej się grupy³³. Osoby władające językiem niemieckim chętnie zatrudniano w kancelariach pułkowych oraz tradycyjnie już w służbie medycznej, taborach i intendenturze. Dało to powód do wysuwania przez współczesnych oskarżeń o niechęć wyznawców judaizmu do walki. Jednakże przeważająca część z nich służyła w jednostkach liniowych. Większość poborowych żydowskich w latach 1914 – 1916 uczestniczyła w walkach na froncie wschodnim, gdzie skierowano pułki z Galicji, ze środkowych i północnych Węgier, z Dolnej Austrii oraz z Czech i Moraw, które skupiały w swoich szeregach największy odsetek Żydów austro-węgierskich. Uczestniczyli oni w ofensywie austro-węgierskiej latem 1914 r., w walkach w Karpatach w latach 1914–1915, w operacji gorlicko-tarnowskiej w maju 1915 r., w podboju Królestwa Polskiego w tym samym roku oraz w odparciu ofensywy rosyjskiej gen. Aleksieja Brusilowa na Wołyniu latem 1916 r. Od jesieni 1916 r. coraz większe grupy Żydów trafiały wraz ze swoimi pułkami na front włoski, gdzie do tej pory byli bardzo słabo reprezentowani. W schyłkowym etapie wojny był to główny obszar, na którym walczyli austro-węgierscy żołnierze wyznania mojżeszowego³⁴.

Żydzi jako zbiorowość nie budzili większego zainteresowania, gdyż – w przeciwieństwie do Niemców austriackich, Węgrów, Czechów czy Polaków – nie służyli w stosunkowo jednolitych narodowościowo pułkach, a byli rozproszeni w wielu różnych formacjach liniowych. Warto przypomnieć, że z samej tylko Galicji kierowano ich w 1914 r. do 18 pułków piechoty, 10 pułków piechoty Landwehry, 5 batalionów strzelców polowych, 21 pułków artylerii, a bardzo nielicznych ponadto do 9 pułków kawalerii i 3 pułków kawalerii Landwehry³⁵. Podczas wojny wielu z nich trafiło do regimentów, które dotychczas niemal nie notowały wyznawców judaizmu (np. do 3 styryjskiego pp.)³⁶.

Ocena postawy żołnierzy żydowskich służących w armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej jest sprawą skomplikowaną i budzącą

³² D. Szymczak, 2008, s. 219–226; O. Винник, 2009, s. 163–176.

³³ Próby popularyzacji osiągnięć żołnierzy żydowskich podczas I wojny światowej dokonywano za pomocą czasopisma „Jüdische Kriegsgedenklatt”, na łamach którego umieszczano informacje o odznaczeniach i szczególnych dokonaniach żołnierzy żydowskich, D. Hecht, 2014, s. 222–241.

³⁴ O szlaku bojowym dywizji i brygad oraz niektórych pułków austro-węgierskich, zob. E. Glaise-Horstenau, (Hrsg.), 1931–1938.

³⁵ M. Baczkowski, s. 72–78. Informacje o składzie narodowościowym jednostek w 1914 r. (pomijającym jednak narodowość żydowską), zob. M. Ehnle, 1934.

³⁶ E. Schmidl, 2014, s. 124–125.

kontrowersje³⁷. Teoretycznie najłatwiej można ją przeprowadzić poprzez ustalenie współczynnika poległych wyznawców judaizmu na tle żołnierzy innych wyznań (i narodowości). Problem ustalenia i interpretacji wysokości tego współczynnika był związany z bieżącymi zagadnieniami politycznymi XX w. I tak – historycy o nastawieniu antyżydowskim (Alajos Kovács) wskazywali na dwukrotnie mniejszą (procentowo) liczbę poległych Żydów w stosunku do ich kolegów innych wyznań. Natomiast historycy o nastawieniu prożydowskim (Ernst von Rutkowski) akcentowali stosunkowo wysoką liczbę poległych wyznawców judaizmu. Paradoksalnie obie te tezy mają swoje uzasadnienie w materiale źródłowym. Stosunkowo mniejszą liczbę poległych Żydów, wobec przedstawicieli innych wyznań tłumaczyć można tym, że wyznawców judaizmu z Galicji i Bukowiny (częściowo także z Górnych Węgier) nie objęły dodatkowe pobory z jesieni 1914 i wiosny 1915 r. z powodu okupacji tych ziem przez wojska rosyjskie i chaosu związanego z ucieczką znacznej części Żydów do innych rejonów monarchii. Wschodnia część Galicji, gdzie odsetek Żydów był szczególnie wielki, znajdowała się pod rosyjską administracją wojskową aż do lipca 1917 r., co uniemożliwiło władzom austro-węgierskim powołanie pod broń kolejnych roczników poborowych³⁸. Z drugiej zaś strony żołnierze żydowscy stanowili znaczny odsetek walczących w tych oddziałach, które uczestniczyły w bitwach na froncie w początkowej fazie wojny, ponosząc bardzo wysokie straty.

Liczbę poległych oficerów żydowskich szacuje się na 501, czyli 6,78% wszystkich oficerów austro-węgierskich (służby czynnej i rezerwy) zabitych podczas I wojny światowej (M. Paul-Schiff). Inne dane przytacza jednak István Deák: 732, a nawet 1002 poległych (razem z oficerami Honvedu)³⁹. Już powyższe informacje pokazują, że ustalenie liczby poległych oficerów i szeregowców żydowskich w latach 1914–1918 jest niezwykle trudne. Trzeba przy tym pamiętać, że uznanie kogokolwiek za Żyda ma charakter wysoce subiektywny. Liczbę poległych szeregowych spośród Żydów węgierskich szacuje się na około 10 tys., liczbę ofiar Żydów austriackich w tej kategorii ocenić można na około 15 tys., z czego większość stanowiliby mieszkańcy Galicji. Łącznie zatem około 25 tys. Żydów austro-węgierskich poległo podczas I wojny światowej, czyli około 8,3% zmobilizowanych wyznawców judaizmu, a około 1–1,1% całej populacji ludności wyznania mojżeszowego w monarchii⁴⁰. Było to rzeczywiście mniej niż w przypadku wyznawców innych religii lub też przedstawicieli prawnie uznanych narodowości, względnie mieszkańców poszczególnych krajów koronnych. Według obecnych szacunków austriackich podczas woj-

³⁷ O postawach Żydów w armii niemieckiej, postrzeganiu ich przez opinię publiczną oraz wystąpieniach antysemitycznych w trakcie Wielkiej Wojny (szczególnie w 1916 r.) i po I wojnie światowej, zob.: W. Angress, 1978, s. 117–138; M. Berger, 2010, s. 50–106; A. Tyndall, 1986; V. Ullrich, 1999, s. 210–217; tenże 2002, s. 108–129; J. Rosenthal, s. 15–168.

³⁸ I. Deák, 1990, s. 196.

³⁹ W. O. Mc Cagg, 1992, s. 222–223.

⁴⁰ Szacunek E. Schmidla mówiący o ponad 30 tys. poległych wojskowych żydowskich, czyli ponad 10% poborowych wyznania mojżeszowego, wydaje się być zawyżony, E. Schmidl, 2014, s. 115.

ny zginąć miało bowiem około 13,5% oficerów służby czynnej i rezerwy oraz 9,8% zmobilizowanych podoficerów i żołnierzy całej monarchii⁴¹. Natomiast w rozbiu na kraje koronne w trakcie wojny poległo ogółem „zaledwie” 1,67% mieszkańców Galicji (wraz z Żydami), ale za to 2,87% Morawian i aż 3,60% ludności Karyntii (gdzie odsetek Żydów był bardzo mały)⁴².

W świetle istniejących materiałów źródłowych żołnierze żydowscy nie przyczynili się w istotnym stopniu do rozkładu wewnętrznego armii austro-węgierskiej w końcowym etapie wojny. O takie działania habsburscy wojskowi, a następnie niemieckojęzyczni autorzy oskarżali głównie Słowian (Czechów, ale także Chorwatów i Serbów, w pewnym stopniu Polaków i Ukraińców – określanych wygodnym pojęciem „Moskalofili”), Włochów z Trentino, a w ostatnich dniach wojny także Węgrów⁴³. Natomiast w raportach wojskowych z 1918 r. kwestia lojalności (lub jej braku) wśród Żydów nie została w ogóle podjęta⁴⁴. Mogło to wynikać z braku uznania ich za odrębną grupę narodowościową, ale chyba bardziej wiarygodna wydaje się teza, że żołnierze żydowscy na ogół nie angażowali się w lokalne bunty wojskowe, maruderstwo czy dezercje⁴⁵. Zapewne obawiali się, że mogą zostać oskarżeni *in corpore* o zdradę państwa. Ponadto monarchia habsburska gwarantowała im pełnię praw obywatelskich, w związku z czym wystąpienie przeciw niej w imię budowy państw „narodowych” byłoby czynem niezbyt sensownym⁴⁶. Do tego dochodził jeszcze aspekt praktyczny: ogromna większość żołnierzy żydowskich pochodziła z miast i miasteczek, gdzie możliwości ukrycia się przed żandarmerią były o wiele mniejsze niż dla szeregowych wiejskich, którzy mogli wykorzystać w tym celu rozległe obszary leśne, tworząc na ich obszarach tzw. „zieloną kadrę”⁴⁷.

W spisowywanej pośpiesznie narodowej narracji historycznej państw powstałych na gruzach Austro-Węgier, na ogół nie oskarżano Żydów o działania

⁴¹ S. Rest, Ch. Ortner, T. Ilming, 2002, s. 23.

⁴² I. Deák, 1990, s. 196. Szacunek ten nisko ocenia wkład nie tylko Żydów, ale także Polaków i Rusinów galicyjskich w operacjach militarnych Wielkiej Wojny. Dla porównania: w armii niemieckiej miało zginąć ok. 12 tys. z ok. 100 tys. zmobilizowanych Żydów podczas I wojny światowej, V. Ullrich, 2002, s. 108.

⁴³ Zob.: G. Gatterer, 1967; R. Lein, 2009; *Österreich-Ungarns letzter Krieg*, Bd. VII, 1938, s. 555–587, 608–614, 629–647, 651–657; R. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan, Bd. 1, 1974, s. 29, 39–44. Ignorowano zarazem fakt antypaństwowych wystąpień żołnierzy austro-węgierskich pochodzenia niemieckiego w końcowej fazie wojny.

⁴⁴ Pojawiające się sporadycznie w polskiej prasie żydowskiej pojęcie „żołnierze syońscy [syjonistyczni]” w kontekście rozpadu monarchii w początku listopada 1918 r. należy uznać za mało reprezentatywne, „Nowy Dziennik” 1918, nr 113, z 1.11.1918, s. 2. Utworzenie lokalnych żydowskich rad żołnierskich w listopadzie 1918 r. nastąpiło już po zwieszeniu broni w Włochami i nie wywarło wpływu na rozpad armii habsburskiej podczas Wielkiej Wojny, „Nowy Dziennik” 1918, nr 118, z 6.11.1918, s. 1.

⁴⁵ E. Schmidl, 2014, s. 125. Mimo wszystko w 1918 r. prowadzono w Galicji liczne rewizje w domach żydowskich w poszukiwaniu dezercerów. Brak jednak dokładniejszych informacji o ich rezultatach, „Nowy Dziennik” 1918, nr 1, z 9.07.1918, s. 5.

⁴⁶ O „melancholii i smutku” Żydów za upadającą monarchią habsburską, zob.: „Nowy Dziennik” 1918, nr 112, z 31.10.1918, s. 1 oraz nr 113 z 1.11.1918, s. 1.

⁴⁷ R. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan, 1974a, s. 291–415; 1974b, s. 54–106.

destrukcyjne w 1918 r. Taki obraz tej społeczności był po prostu zbędny lub niezgodny z tworzoną *ad hoc* bieżącą polityką historyczną. W Niemczech okresu międzywojennego idea „ciosu w plecy”, współorganizowanego przez Żydów, jako czynnika decydującego o klęsce jesienią 1918 r., zyskała szerokie uznanie⁴⁸. Na odwrót, w państwach sukcesyjnych po monarchii habsburskiej albo gloryfikowano własne, często bardzo wątpliwe działania antyhabsburskie (Czechosłowacja, Królestwo SHS, w mniejszym stopniu Rumunia, Polska, Włochy), albo też (Republika Austriacka, Królestwo Węgier) oskarżano uznane prawnie mniejszości narodowe, przede wszystkim słowiańskie, o działania destrukcyjne, których efektem był rozpad monarchii⁴⁹. W obydwu przypadkach Żydzi budzili niewielkie zainteresowanie.

Ślady służby żołnierzy żydowskich w armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej są bardzo nieliczne. Do dziś zachowało się kilka niewielkich cmentarzy wojennych wyznawców judaizmu w Galicji (nr 293 Zakliczyn, nr 313 Bochnia) oraz pojedyncze macewy na innych cmentarzach (np. nr 60 Magura Małastowska), zawierające łącznie mogiły kilkudziesięciu poległych. Nieliczne mogiły wyznawców judaizmu na kolejnych 11 cmentarzach wojskowych na ogół nie dotrwały do naszych czasów⁵⁰. W stosunku do około 70 tys. pochowanych żołnierzy austro-węgierskich na 400 wojskowych cmentarzach w dawnej Galicji odsetek ten jest zaskakująco niski. Jest on raczej świadectwem lekceważenia przez władze austro-węgierskie zaangażowania żołnierzy wyznania mojżeszowego w działaniach wojennych na froncie wschodnim, niż potwierdzeniem nikłego znaczenia żołnierzy żydowskich w tych walkach. Warto przy tym zauważyć, że większość poległych na froncie wschodnim nie doczekała się własnych mogił, a na galicyjskich cmentarzach wojennych pochowano mniej niż 10% żołnierzy zabitych na froncie wschodnim.

Wokół postawy żołnierzy żydowskich w armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej narosło wiele mitów. Dla antysemitów, szczególnie niemieckojęzycznych, była ona dowodem na unikanie przez nich obywatelskiego obowiązku obrony ojczyzny. Dla Żydów zasymilowanych z kulturą niemiecką i węgierską stała się symbolem wypełnienia przez nich patriotycznego obowiązku. Dla środowisk ortodoksyjnych i chasydzkich była katastrofą, której dopełnieniem był rozpad monarchii w 1918 r. W okresie międzywojennym pamięć o dokonaniach Żydów podczas I wojny światowej niemal zupełnie zanikła. Państwa powstałe na gruzach monarchii austro-węgierskiej budowały własną tradycję narodową. Nie było w niej miejsca na rozpamiętywanie dokonania Żydów w latach 1914–1918. Dobrym przykładem może być tutaj Polska, gdzie kultywowano pamięć o Żydach-bojownikach o niepodległość Polski,

⁴⁸ Zob.: B. Barth, 2003.

⁴⁹ Znakomicie ilustrują to tezy zawarte w oficjalnej historii armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej, a szczególnie w ostatnim tomie, poświęconym wydarzeniom 1918 r. Mimo nieukrywanej sympatii redakcji do III Rzeszy i samego Adolfa Hitlera, wątki antysemityczne w ogóle tam nie występują, *Österreich-Ungarns letzter Krieg*, Bd. VII, 1938. O redaktorze całej serii, zob. P. Broucek, 1980.

⁵⁰ Zob. R. Frodyma, 1995–1998; H. Kreuzwirth, 1991; idem, 1992a; idem, 1992b; M. Łopata, 2003; A. Bartosz, 1991/1992.

którzy wybrali służbę w Legionach Piłsudskiego (dotyczyło to oczywiście tylko środowisk piłsudczykowski), a całkowicie pomijano ich zaangażowanie w szeregach armii austro-węgierskiej⁵¹. Problem ten nie dotyczył wyłącznie żołnierzy wyznania mojżeszowego, lecz także przedstawicieli innych wyznań i narodowości monarchii habsburskiej. Ofiary złożone przez nich w latach 1914–1918 uległy szybkiemu zapomnieniu, gdyż nie pasowały do wzorców nowoczesnych państw powstałych w 1918 r., odwołujących się do mitów etnicznych i budujących nową tożsamość narodową.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK)
Dyrekcja Policji w Krakowie (DPK) Sygn. 98
Starostwo Powiatowe w Tarnowie (StT) Sygn. 6, fasc. 58
Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv Wien (ÖStA/KA)
Nachlässe und Sammlungen (NS) B/608, B/709
Ministerium für Landesverteidigung (ML), Politischer Teil karton nr 369

Źródła drukowane

- Broucek P., 1980, *Ein General in Zwielicht. Die Erinnerungen Edmunds Glaise von Horstenau*, Bd. I, Wien.
- Daszyński I., 1957, *Pamiętniki*, t. I, Kraków.
- [Red.] 1907, *Gemeinde-Lexikon der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, Bd. 12, Galizien, Wien.
- Kasznicza S., Nadobnik M., 1911, *Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z d. 31 grudnia 1910 r.*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych”, 24 (1).
- Łańcucki S., 1957, *Wspomnienia*, Warszawa.
- Molnár F., 1916, *Kriegsfahrten eines Ungarn*, Berlin.
- „Militär-Statistisches Jahrbuch“ 1894–1911.
- Salis-Soglio D., 1908, *Mein Leben und was ich davon erzählen will, kann und darf*, Bd. 2, Stuttgart.
- [Red.] 1905, *Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und die kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1905*, Wien.
- [Red.] 1914, *Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und die kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1914*, 1914, Wien.
- Żaba R., 2009, *Wspomnienia z lat ubiegłych (od 1864 do 1937)*, Kraków.

⁵¹ W Legionach służyło około 650 Żydów, względnie Polaków pochodzenia żydowskiego, zob. Z. Zygmuntowicz, Lwów 1939; M. Gałęzowski, 2010. Co ciekawe, austriacki autor pisząc o żydowskich ochotnikach w austro-węgierskich oddziałach wojskowych podczas I wojny światowej, przytacza jedynie postać polskiego legionisty, Władysława Steinhausa (1896–1915), E. Schmidl, 2014, s. 121.

Prasa

- „Głos Narodu” 1913
„Nowości Ilustrowane” 1914
„Nowy Dziennik” 1918

Opracowania

- Angress W., 1978, *The German Army's "Judenählung" of 1916: Genesis – Consequences – Significance*, „Leo Baeck Institute Yearbook“, 23, s. 117–137.
- Baczkowski M., 2003, *Pod czarno-żółtymi sztandarami. Galicja i jej mieszkańcy wobec austro-węgierskich struktur militarnych 1868–1914*, Kraków.
- Barth B., 2003, *Dolchstoßlegenden und politische Desintegration: das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg 1914–1933*, Düsseldorf.
- Bartosz A., 1991/1992, *Żydowskie cmentarze wojenne w Galicji Zachodniej*, „Rocznik Tarnowski”, s. 211–216.
- Berger M., 2010, *Eisernes Kreuz – Doppeladler – Davidstern. Juden in deutschen und österreichisch-ungarischen Armeen. Der Militärdienst jüdischer Soldaten durch zwei Jahrhunderte*, Berlin.
- Berger M., 2016, *Sei stark und tapfer! Juden in Deutschen und Österreichisch-Ungarischen Armeen im Ersten Weltkrieg. Jüdische Frontkämpferbünde in der Weimarer und der Republik Deutschösterreich*, Marburg.
- Bihl W., 1980, *Die Juden*, w: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. III/2, *Die Völker des Reiches*, Wien.
- Deák I., 1990, *Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officers Corps 1848–1918*, Oxford.
- Ehnl M., 1934, *Die österreichisch-ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914*, *Ergänzungsheft 9 zum Werke Österreich-Ungarns letzter Krieg*, Wien.
- Faßmann H. 1990/1991, *Einwanderung, Auswanderung und Binnenwanderung in Österreich-Ungarn um 1910*, „Demographische Informationen“, 1990/1991, s. 92–101.
- Frodyma R., 1995–1998, *Galiczyjskie cmentarze wojenne t. 1–3*, Pruszków.
- Gałęzowski M., 2010, *Na wzór Berka Joselewicza. Żołnierze i oficerowie pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich*, Warszawa.
- Gatterer C., 1967, *Unter seinem Galgen stand Österreich. Cesare Battisti. Porträt eines Hochverräterers*, Wien.
- Glaise-Horstenau E., (Hrsg.), 1931–1938, *Österreich-Ungarns letzter Krieg*, Bd. I–VII, Wien.
- Hecht D., 2014, *Spuren der Vergessenen. Das „Jüdische Kriegsgedenkblatt“ – Ein Erinnerungsforum*, „Zeitgeschichte“ 3 (*Der Erste Weltkrieg aus jüdischer Perspektive. Erwartungen-Erfahrungen-Erinnerungen*), s. 222–241.
- Hodl K., 1999, *Galician Jewish Migration to Vienna*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 12, s. 147–163.
- Kreuzwirth H., 1991, *Juden in der k.(u.) k. Armee*, „Kriegsgräberfürsorge“, 2.
- Idem, 1992a, *Juden in der k.(u.) k. Armee*, „Kriegsgräberfürsorge“, 1.

- Idem, 1992b, *Juden in der k.(u.) k. Armee*, „Kriegsgräberfürsorge“, 2.
- Lein R., 2009, *Das militärische Verhalten der Tschechen im Ersten Weltkrieg*, (mps pracy doktorskiej, Universität Wien).
- Lichtblau A., 1999, (Hg.), *Als hätten wir dazugehört. Österreichisch-jüdische Lebensgeschichten aus der Habsburgermonarchie*, Wien.
- Lopata M., 2003, *Groby żydowskich żołnierzy na cmentarzach I wojny światowej w Beskidzie Niższym*, „Magury’03”, s. 6–24.
- Mayer K., 1963, *Die Organisation des Kriegspressequartiers beim k.u.k. Armeekommando im ersten Weltkrieg 1914–1918*, (mps pracy doktorskiej, Universität Wien).
- Mc Cagg W. O., 1992, *A History of Habsburgs Jews 1670–1918*, Bloomington.
- Patai R., 1996, *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*, Detroit.
- Plaschka R., Haselsteiner H., Suppan A., 1974, *Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie*, Bd. 1–2, Wien.
- Rest S., Ortner Ch., Ilming T., 2002, *Des Kaisers Rock im Ersten Weltkrieg. Uniformierung und Ausrüstung der Österreichisch-Ungarischen Armee von 1914 bis 1918*, Wien.
- Rosenthal J., 2007, *Die Ehre des jüdischen Soldaten. Die Judenzählung im Ersten Weltkrieg und ihre Folgen*, Frankfurt am Main–New York.
- Rothenberg G., 1967, *The Habsburgs Army and the Nationality Problem in the Nineteenth Century 1815–1914*, „Austrian History Yearbook”, 3(1), s. 70–87.
- Rozenblit M.L., 2001, *Reconstructing a national identity. The Jews of Habsburg Austria during World War I*, Oxford–New York.
- Rydel J., 2001, *W służbie cesarza i króla. Generałowie i admirałowie narodowości polskiej w siłach zbrojnych Austro-Węgier w latach 1868–1918*, Kraków.
- Schmidl E. 1987, *Jews in the Austro-Hungarian Armed Forces*, [w:] *Essays on War and Society in East Central Europe 1740–1920. War and Society in East Central Europe*, vol. XXII, New York, s. 69–80.
- Idem, 1989, *Juden in der K. (und) K. Armee 1788–1918*, (Studia Judaica Austriaca), Eisenstadt.
- Idem, 2014, *Habsburgs jüdische Soldaten 1788–1918*, Wien–Köln–Weimar.
- Schmölzer H., 1965, *Die Propaganda des Kriegspressequartiers im ersten Weltkrieg 1914–1918*, (mps pracy doktorskiej, Universität Wien).
- Silber M.K., 2005, *From Tolerated Aliens to Citizens-Soldiers. Jewish Military Service in the Era of Joseph II*, [w:] *Constructing Nationalities in East Central Europe*, ed. Pieter M. Judson, Marsha L. Rozenblit, (Austrian Studies, Vol. 6), s. 19–36.
- Szuro S., 1990a, *Ludność wojskowa Austro-Węgier rekrutująca się i stacjonująca na terenie Galicji w latach 1869–1913*, Kraków–Warszawa.
- Idem, 1990b, *Reforma wojskowa przeprowadzona w państwie austro-węgierskim w 1868 roku i jej realizacja ze szczególnym uwzględnieniem Galicji*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, XXXIII, s. 205–238
- Szymczak D., 2008, *Plotka i plotkowanie na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*, w: *Komunikowanie i komunikacja na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, red. K. Stępnik, M. Rajewski, Lublin, s. 137–152.
- Tyndall A., 1986, *The 1916 German Judenzählung: Action and Reaction*. University of North Carolina at Greensboro.

- Ullrich V., 2002, *Die Judenzählung im deutschen Heer 1916*, w: *Fünf Schüsse auf Bismarck. Historische Reportagen 1789–1945*, München.
- Ullrich V., 1999, *Fünfzehntes Bild: Drückeberger*, [w:] *Bilder der Judenfeindschaft. Antisemitismus, Vorurteile und Mythen*, Hrsg. J.H. Schoeps, J. Schlör, Augsburg, s. 210–217.
- Wagner W., 1987, *Die k. (u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung 1866 bis 1914*, [w:] *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. V, *Die bewaffnete Macht*, Wien, s. 142–633.
- Wehler H.U., 2008, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Bd. 4, *Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914–1949*, München.
- Weisl W. von, 1971, *Die Juden in der Armee Österreich-Ungarns*, Tel Aviv.
- Wrede A. von, 1898, *Geschichte der k. und k. Wehrmacht*, Bd. I, Wien.
- Zygmuntowicz Z., 1939, *Żydzi – bojownicy o niepodległość Polski*, Lwów.
- Винник Оксана, 2009, *Чутки під час російської окупації Львова 1914–1915 років*, „Вісник Львівського університету”, Серія юридична, 44, s. 163–176.